

ЂОРЂЕ БУБАЛО

(Универзитет у Београду – Филозофски факултет)

ОГЛЕД ИЗ ИСТОРИЈЕ ТЕКСТА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА *РУКОПИСНО ОКРУЖЕЊЕ**

На основу анализе рукописне традиције Душановог законодавства излажу се аргументи у прилог потребе укључивања правних текстова преписиваних уз Душанов законик у текстолошко изучавање с циљем реконструкције историје текста Законика (генеалогичке рукописа) и његове првобитне редакције. Анализом су обухваћени и рукописи тзв. непотпуног Душановог законодавства, у којима су пратећи текстови преписани без Душановог законика.

Кључне речи: Душаново законодавство, Душанов законик, Синтагма Матије Властара, Јустинијанов закон, Црква.

Based on the analysis of the manuscript tradition behind Dušan's legislation, this proslution offers arguments in favor of including legal texts copied with Dušan's *Code* into a textological examination which aims to reconstruct the history of the *Code's* text (the genealogy of its manuscripts) and its original recension. The analysis also includes manuscripts belonging to the so-called incomplete Dušan's legislation, which contains copies of the accompanying texts without Dušan's *Code* itself.

Keywords: Dušan's legislation, Dušan's *Code*, *Syntagma* of Matthew Blastares, *Justinian's Code*, Church.

Има већ преко три деценије откако је Димитрије Богдановић упозорио на особености текстолошког изучавања правних споменика средњовековне Србије и указао на могуће приступе историји правних текстова у склопу припреме критичких издања. На примеру Душановог законика Богдановић је с правом заступао становиште да се приликом припреме његовог критичког издања мора водити рачуна о томе да су промене у саставу и структури настале као последица свесне прераде са правном снагом. Другим речима, Законик се мењао не само

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177025 – *Српско средњовековно друштво у њисаним изворима* – који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

зато што је, рецимо, у ланцу преписивања долазило до грешака, испуштања или контаминација већ првенствено зато што је наставио да живи и примењује се у друштвеној и политичкој средини другачијој од оне у којој је настао. Из тог разлога историја текста Законика, која је најочљивија у постојању неколико редакција или етапа у развоју, не може се ограничити на „формалне класификације“ или утврђивање „статичких односа спољних ознака“.¹ При томе, међутим, треба имати у виду још једну одлику историје Законика, која у извесној мери релативизује Богдановићеву замисао о етапама у његовом развоју. Мислим да се постојање различитих редакција не може посматрати праволинијски, у хронолошком смислу, тако да једна смењује другу, која излази из употребе. Нове редакције настају, изазване потребама времена и променама политичких, друштвених и културних околности, али упоредо са њима настављају да живе, примењују се и преписују и рукописи претходних редакција. Другим речима, „измене и допуне закона“ не потиру важење претходне законске верзије, као у савременом законодавству.

Препоруке које је Богдановић понудио у своме програмском чланку добиле су у међувремену на актуелности систематском археографском обрадом рукописне заоставштине и новим сазнањима о средини и околностима у којима се одвијала судбина ДЗ.² Полазећи од начела која је поставио и чињенице да је Законик изузетно динамичан текст, сматрам да реконструкција историје текста ДЗ има за циљ не само да покаже његову судбину и измене у вековима након што је настао већ и да, у трагању за текстом најближим оригиналу, покуша да идентификује и раздвоји касније наслаге од првобитног текста, да покуша да га ослободи свих намерних или случајних измена и грешака, нових слојева и допуна. Оригинал Законика није сачуван – ни посебан рукопис првог законика из 1349, који је ради употребе морао бити умножаван бар до 1353–1354, нити рукопис с новелама, уколико су првобитно засебно издате, нити јединствени правни зборник састављен од оба законика, приликом новелирања првог. Штавише, није сачуван ниједан примерак преписа Законика из времена Царства, што нас не приближава одговору на питање да ли сви сачувани преписи вуку порекло од новелираног зборника из 1353–1354. и да ли су већ тада вршене измене и систематизација у грађи првог дела.

Целокупно рукописно наслеђе ДЗ подељено је на две основне редакције – старију и млађу, у оквиру којих се може издвојити по неколико верзија (заправо, редакција у правом значењу те речи).³ Старију редакцију чини 10 рукописа, који у већој или мањој мери одражавају састав, редослед чланова и стил изгубљеног оригинала Законика, као и доцније кодификаторске и редакторске прераде, настале у доба Царства или у областима и државама пониклим на његовом

¹ Д. Богдановић, Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије, изд. Д. Богдановић, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ књ. X, Одељење језика и књижевности књ. 2, Београд 1981, 53, 56–60.

² Видети списак скраћеница.

³ С. Ђирковић, Старија и млађа редакција Душановог законика, изд. С. Ђирковић и К. Чавошки, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Научни скупови САНУ књ. CVIII, Одељење друштвених наука књ. 24, Београд 2005, 91–96; Душанов законик, изд. Ђ. Бубало, Београд 2010, 25 сл, 44 сл.

подручју.⁴ У сачуваним рукописима тексту ДЗ увек претходе Скраћена синтаagma Матије Властара и Јустинијанов закон (осим у фрагментарно сачуваном Стр и у Стд, који садржи само текстове ДЗ и СС). Премда је у науци прихваћен назив Душаново законодавство за овај троделни правни зборник,⁵ ипак не постоје недвосмислени докази о томе да су још за Душанова живота ова три законска текста здружени у један зборник, нити да су прва два у то време преведени или редиговани.

Јустинијанов закон представља правну компилацију створену превођењем прописа грађанског и кривичног права и судског поступка из различитих византијских правних зборника, од чега готово половину из Земљорадничког закона.⁶ Сачуван је у две редакције, основној, која садржи 33 одредбе и раковачкој, у којој је грађа подељена на 13 предметних целина са укупно 25 прописа. Рак изоставља 10 одредаба из основне редакције, али додаје две којих тамо нема.

Скраћена синтаagma настала је избором, редиговањем и новом системагизацијом правних правила из српског превода пуне (интегралне) верзије грчке Синтагме, византијског номоканонског зборника који је саставио у Солуну монах Матија Властар 1335.⁷ Постоје три редакције СС: а) основна, у којој је грађа распоређена по саставима према словима алфавета као у ПС и која је сачувана у већини рукописа старије редакције Душановог законодавства; б) варијанта основне, с промењеним почетком и једном допуном из ПС, сачувана у Беш и Кар; в) посебна редакција у којој је грађа прераспоређена по предметима и подељена на главе, са новим скраћивањима текста у односу на основну СС, али и са допунама из ПС и Прохирона, сачувана у Рак и Стд.⁸ Хронологија настанка СС непосредно је повезана с утврђивањем времена превођења Пуне синтагме на српски. С обзиром на то да Матија Властар доследно промовише идеологију супрематије световне над духовном влашћу, јединог легитимног византијског цара, као и првенства васељенског патријарха у Источној цркви (уз прећуткивање постојања аутокефалне Српске архиепископије), што је до-

⁴ Струшки, Атонски, Студенички, Ходошки, Хиландарски, Бистрички, Барањски, Призренски, Шишатовачки и Раковачки (Душанов законик, изд. *Ђ. Бубало*, 25–44). Видети сипле у попису скраћеница.

⁵ *А. Соловјев*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље 1928, Београд 1998² (пагинација према 2. изд); *Д. Богдановић*, Душаново законодавство, изд. *С. Ђирковић*, Историја српског народа 1, Београд 1981, 557–565.

⁶ Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација, изд. *Б. Марковић*, Одељење друштвених наука САНУ Извори српског права XV, Београд 2007.

⁷ Издање ПС: Матије Властара Синтагмаг, изд. *С. Новаковић*, Београд 1907; *С. Троицки*, Допунски чланци Властареве синтагме, Посебна издања САНУ књ. ССLXVIII, Одељење друштвених наука књ. 21, Београд 1956. Издање СС: *Т. Флорински*, Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков, Киев 1888, Приложения, 95–203. Cf. *J. Patev*, La réception du Syntagma de Matthieu Blastarès en Serbie, *Études balkaniques* 10 (2003) 27–45; *Т. Субојин-Голубовић*, Српскословенски превод Синтагме Матије Властара, изд. *С. Ђирковић* и *К. Чавошки*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 9–20; *V. M. Minale*, Il *Syntagma Alfabeticum* di Matteo Blastares nella codificazione dello zar Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico, *Atti Accademia Pontaniana* N. S. 58 (2009) 53–66; *V. Alexandrov*, The Syntagma of Matthew Blastares: The Destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14–17 Centuries, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, vol. 29, Frankfurt am Main, 2012.

⁸ Више појединости о посебним редакцијама СС у даљем тексту.

следно пренето у српски превод,⁹ тешко је помирити се са уверењем да је са Душановим знањем или чак на његов подстицај преведен текст који је био у отвореној супротности са идеологијом Српског царства и патријаршије. При покушају утврђивања времена превођења Синтагме о томе би се морало водити рачуна, као и о чињеници да најмање пет најстаријих рукописа српског превода ПС потичу из последње четвртине 14. века, из времена измирења Српске и Васељенске патријаршије.¹⁰

Али, на првом месту је неопходно покушати пронаћи, у богатој рукописној заоставштини грчке Синтагме, предлогак српског превода (или бар рукописе у којима има највише паралела са српским преводом) и одредити приближно време настанка редакције којој припада. Такво истраживање отежано је непостојањем критичког издања грчке Синтагме, као и опсежних текстолошких проучавања. Као полазиште може послужити запажање Сергија Троицког о рукописима у којима је изостављена глава Л–5 из оригиналног састава, што је одлика и српског превода. Ту редакцију Троицки назива Охридском,¹¹ а утврђивање њене хронологије приближило би нас времену превођења Синтагме на српски. Троицки такође упозорава да се у најстаријем њему познатом рукопису грчке Синтагме из 1342 (ГИМ, Син, греч. № 149) и у још неколико рукописа 14. века не налазе уводне главе *Вейхоје десейословије ои Левийица* и *Свейаго Максима*, које су саставни део свих преписа српске ПС, али их има у неким доцнијим преписима грчке Синтагме.¹² Разуме се, поређење српске и грчке Синтагме је и неопходан предуслов за приређивање критичког издања српске ПС.

У потрагу за приближним временом настанка троделног кодекса познатог као Душаново законодавство морају се укључити и текстолошка испитивања ПС с циљем да се идентификује скупина рукописа у којој је поникао онај који је послужио као предлогак за скраћивање. О оправданости таквог подухвата сведоче разлике у тексту глоса ПС и варијанти оних које су ушле у СС. У глави Д–8, уз термин *прейшор* дописано је објашњење: *Преишор јесѝ сан сѝареји или*

⁹ С. Троицки, Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме, Глас САН 212 (1953) 186–202; cf. *Alexandrov*, *The Syntagma of Matthew Blastares*, 44–57.

¹⁰ **ПБ 70 (Пчињска)**, око 1370 (З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије, Београд 2012, 38, № 69); **ДМ 111**, 1375/1385. (Д. Богдановић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Ступчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, I, Београд 2011, 463–468); **ЦМ 57**, 1387 (П. Момировић, Љ. Васиљев, Ћириличке рукописне књиге Цетињског манастира : XIV–XVIII вијек, Цетиње 1991, 213 сл.); **УБ, Ђор 28**, последња деценија 14. века, писар Јов (Л. Цернић, О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа, изд. Д. Богдановић, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ књ. X, Одељење језика и књижевности књ. 2, Београд 1981, 353, № 57); **ХМ 299**, 1385/1395 (Славјанские рукописи афонских обителѝ, составили А. А. Турилов и Л. В. Мошкова, под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса, Фессалоники 1999, 341, № 852; Р. Станковић, Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века, Београд 2007, 55 сл., № 299); *Alexandrov*, op. cit., 80–86, 187–190.

¹¹ Троицки, Допунски чланци, 27. Текст другог допунског чланка ПС *От правила Светаго Јована Посника* поклапа се са охридском варијантом грчке Синтагме (исто, 29–31).

¹² Исто, 25 сл. Уп. *Арх. Владимир*, Систематическое описание рукописей Московской Синаодальной (Патриаршей) библиотеки, часть первая, Рукописи греческия, Москва 1894, 476–479, № 327; *Alexandrov*, op. cit., 65–70.

војевода. Ова глоса унета је једино у Рак СС, и то у текст, као што је случај и са Копорињском ПС (МСПЦ 45), која је Новаковићу послужила као основ издања, или ПБ 70 и ХМ 299. Међутим, у обе Дечанске ПС (ДМ 111 и 112), у УБ, Ћор 28 и у НБС 43, глоса је заведена на маргини.¹³ У истој глави уз термин *оѿйисаније* долази на маргини објашњење: *Оѿйисаније оѿложеноје глагољей се*, као у ДМ 111 и ДМ 112. У том виду преузима га Рак СС. Међутим, УБ, Ћор 28, МСПЦ 45, ПБ 70 и НБС 43, изостављају *се* на крају, а последња два и укључују глосу у текст и управо у том облику јавља се у СС.¹⁴ Напокон, и грешке у преписивању откривају могуће рукописне претке. У глави Х–28, у одељку о канонику, термин *каноник* добио је глосу на маргини: *Каноник јеже ми ѿојовину именујем*. Реч *ѿојовина* скраћена је тако што је друго *ѿ* надметнуто, а друго *о* изостављено. Једном у ланцу преписивача промакло је ово надметнуто *ѿ*, или је већ било избледело у предлошку, па је преписао само слова која су била исписана на основној линији – *ѿовину*. Рукописи који садрже ову грешку зацело показују сродност. Такви су УБ, Ћор 28 и ХМ 299, док ДМ 111 и 112, ПБ 70, НБС 43, МСПЦ 45 имају *ѿојовину*.¹⁵ Одељак о канонику није ушао у избор СС, али га зато Рак СС укључује и формира од њега посебно поглавље (52, старе нумерације 46), без прве и последње реченице првог става. Глоса је укључена у текст одмах иза наслова (облик *ѿојовину*), истим већим словима као и наслов, а потом следи упута: *Прочаја ишиѿи у великом законнику; ѿоњеже многа суѿи о сем*.¹⁶ Овде је очигледна сродност са породицом рукописа која има правилно исписану реч *ѿојовина*, али није идентификован такав рукопис у коме би глоса била укључена у текст. Међутим, у неким рукописима са Душановим закоником, правило о канонику преписано је као посебан састав. Тако је у Прз, где је овај текст преписан после СС (с Правилима Св. Јована Посника), а пре ЈЗ, од којег га дели састав под насловом *Светѿаго Василија сказаније и сѿрављеније црковноје*. Одељак о канонику дословно је преписан из ПС, глоса је унета у текст одмах иза наслова, као у Рак, али је као предлогак послужио неки од рукописа који има *ѿовину*. Преписивач је чак задржао и последњу реченицу првог става, са упућивањем на главу Х–17 ПС (*ишиѿи ва 17–ѿоѿи главе сего сасѿава*), која има смисла само у ПС (зато је зацело из Рак и избачена). На крају Бар, на последњем, додатом листу преписан је исти састав у целисти, али без глосе о поповини.¹⁷

Чињеница да је ДЗ у рукописима старије редакције доспео до нас у пратњи СС и ЈЗ, намеће обавезу да се за успостављање рукописне генеалогije Законика у поређење равноправно укључе и његови пратиоци. Чини ми се да је ДЗ пречесто у изучавању изолован, неоправдано издвајан из окружења у којем је коришћен и сачуван, посматран као самосталан правни текст. Повезаност Законика и остала два правна текста у већини сачуваних рукописа старије редакције најпре се

¹³ *Троицки*, Допунски чланци, 23; ХМ 299, fol. 107v; УБ, Ћор 28, fol. 98v; Рак, fol. 39v.

¹⁴ *Флорински*, Памятники, Приложения, 159; *Троицки*, Допунски чланци, 24; УБ, Ћор 28, fol. 98v; Рак, fol. 39v.

¹⁵ *Троицки*, Допунски чланци, 24; ХМ 299, fol. 250v; УБ, Ћор 28, fol. 249r.

¹⁶ Рак, fol. 33v.

¹⁷ Законик цара Стефана Душана, књ. 3, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд 1997, 86, 159.

уочава у упути на крају садржаја СС, која је по редоследу преписивања увек прва: *По сих најред иишии Закон благовернаго и христѡљубиваго цара Јустинијана и Закон благовернаго цара Сѣфана*.¹⁸ Сви рукописи у којима се ова белешка налази потичу од заједничког претка, а такође им је заједничко и то што се на почетку текста ДЗ заиста налази наслов *Закон благовернаго цара Сѣфана*, након којег следи датум.¹⁹ Неизбежне измене у ланцу преписивања и гранању рукописа морале су оставити трага и на текстове с којима је ДЗ био здружен. Додуше, испуштања, премештања, систематизација и текстолошких иновација чланова има само у ДЗ, али не и у пратећим текстовима. Њихов је садржај сталан, осим посебних редакција СС у Стд и Рак, посебне редакције ЈЗ у Рак и испуштања чл. 29 и 30 ЈЗ у Атн и Бар.²⁰

Управо поређење текстова СС у Рак и Стд показује сродност између ова два рукописа, већу но што се може наслутити из поређења текстова ДЗ. Стд и Рак СС представљају посебну прераду, која је сачињена на основу већ урађеног скраћивања ПС. Многи елементи у тексту упућују на закључак да није рађена непосредно и искључиво са ПС, на пример одељци којих нема у ПС, а карактеристични су за СС – скраћивања, редослед чланова, наслови и поднаслови итд.²¹ Међутим, као што је речено, у Стд и Рак СС унет је извешан број допуна из ПС (и из Прохирона), које нису ушле у избор СС. Обично су у питању појединачне реченице или њихови делови, али има и читавих ставова.²² Такође, у неким одступањима СС од ПС, Стд и Рак СС прате ПС. Ово приближавање ПС може се објаснити тиме да је редактор приликом склапања своје верзије имао пред собом и СС и ПС, па је нека места за која му се чинило да нису добро решена у СС преиначио и допунио према узору у ПС. Међутим Стд и Рак текст СС, иако имају много паралела, ипак нису идентични. Ево само неколико примера. Склоност ка допунама из ПС израженија је у Рак. Рецимо, глава 23 одговара члану Г–25 ПС, а глава 45 члану А–16, који нису ушли у избор СС и

¹⁸ *Флорински*, Памятники, Приложения, 98 (Бис, Атн, Хил, Ход, Шиш). У Бар недостаје наслов, садржај и почетак А састава до средине текста првог правила Григорија Ниског *О отвргих се вољеју својеју*, али будући да он показује изразиту блискост са Атн, сва је прилика да се и он може прикључити наведеном низу рукописа. Рак има на почетку садржај сва три правна текста, па је ова упута непотребна, Стд нема ЈЗ, а од ДЗ само избор закона, Стр је сачувао само део ДЗ. Преостаје само Прз од рукописа који садрже сва три правна текста.

¹⁹ Рекао бих да изворна верзија Законика није имала овакав наслов, већ само датум, као у Прз и Рак. Наслов у трећем лицу више би одговарао времену након Душанове смрти. Осим тога, он је у супротности са уводном напоменом, која је срочена у првом лицу множине, са царем Стефаном као носиоцем: *Сији же законик постављајемо од православнога сабора нашего...и мноју благоверним царем Стефаном...*(Душанов законик, изд. *Бубало*, 75).

²⁰ Публикована је СС према Стд (*V. Mošin, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom "Otečniku"*, *Starine JAZU* 43 (1949) 7–93) и ЈЗ према Рак (*Флорински*, Памятники, Приложения, 212–215); уп. Јустинијанов закон, изд. *Марковић*, 60.

²¹ Видети на пример чланове: Рак 13 (Стд 29), Рак 16 и 17 (Стд 11), Рак 43 (Стд 36), Рак 48 (Стд 37) (*Mošin, Vlastareva sintagma*, 47, 66, 72 sl; Рак, fol. 12, 13v–14r, 29r, 30v).

²² *А. Соловјев*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права VI, Београд 1980, 141–147. Соловјев, међутим, сасвим превиђа допуне Рак СС из Прохирона, тј. приписује их ПС: главе 40, 41 и 42. Његовом попису глава Рак СС које су допуњене из ПС треба додати главе 2, 49 и 58. Осим тога, глава 46 није преузета из СС А–6, већ из ПС А–17 са допунама из ПС А–4. Најзад, последња, 75. глава јесте последња одредба из Правила Св. Јована Посника у допунским чланцима ПС (*Трошци*, Допунски чланци, 73).

Стд СС. На крају текста главе 58 (=Стд 49; СС, Ф–4) Рак додаје У–5 члан ПС (*О њодлогу*), и то непосредно, а не посредством СС, јер се тамо налази у оквиру К–4 састава несамостално.²³

И остали рукописи старије редакције који садрже стандардну верзију СС и ЈЗ показују, према варијантама, односе и груписања који прате текстолошке особености ДЗ. Овлашан поглед на преглед варијанти уз издање ЈЗ према Агн довољан је као илустрација за ову тврдњу: Хил и Ход показују исту склоност ка архаизирању израза; Прз је у одступањима често усамљен, као и Бис.²⁴

Текстолошко испитивање ДЗ у склопу његовог рукописног окружења обавезује и на укључивање у то испитивање рукописа у којима су СС и ЈЗ, или само СС, преписани самостално, без ДЗ. Познато је седам рукописа непотпуног Душановог законодавства, сви из 16. и 17. века, и један фрагментарно сачувани рукопис СС из збирке рукописа Манастира Никољца (бр. 67). Два од њих чувала су се у старој Народној библиотеци и изгорела су 1941 – Коришки (пронађен у Манастиру Св. Марка Коришког), НБ 310²⁵ и Велески (пронађен у Манастиру Св. Јована у селу Ветерско код Велеса), НБ 39²⁶ – а Новопазарски (припадао попу Велимиру из села Покрвеника код Новог Пазара) чувао се у Патријаршијској библиотеци у Карловцима, али је нестало.²⁷ Данас су доступни Карловачки (ПБ 125),²⁸ Јањевски (ХМ 301),²⁹ Бешеновски (МЦУ 198),³⁰ поменути фрагмент из Манастира Никољца³¹ и Светониколајевски, из Цркве Св. Николаја у Вршцу, о којем нема података у литератури.³² Само летимичан поглед открива постојање јаким веза између рукописа непотпуног и потпуног Душановог законодавства. Блискост Прз, с једне

²³ Рак, fol. 18v, 29v, 38r.

²⁴ Јустинијанов закон, изд. *Марковић*, 53–61.

²⁵ *Флорински*, Памятники, 324 сл (назива га Београдски законик); *Љ. Стојановић*, Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903, 123, № 415; Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић*, LXIII; *Соловјев*, Законодавство, 361 сл, № 4 (Београдски зборник [Маркова манастира]).

²⁶ *Флорински*, Памятники, 450 сл (назива га Београдски номоканон јер није успео да препозна СС, којој је недостајао почетак са садржајем и делом главе А–1); *Стојановић*, Каталог, 115, № 410; *Соловјев*, Законодавство, 362 сл, № 6.

²⁷ Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић*, LIII–LV (Други карловачки скраћен); *Соловјев*, Законодавство, 361, № 3. Већ двадесетих година прошлог века Александар Соловјев није успео да га пронађе.

²⁸ *Флорински*, Памятники, 323 сл (Второй карловецкий список); Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић*, XLVI–L (Први карловачки скраћен); *Соловјев*, Законодавство, 360 сл, № 1.

²⁹ *Соловјев*, Законодавство, 362, № 5 (Хиландарски); *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 129 сл, № 301; Славянские рукописи афонских обитељей, составили А. А. Турилов и Л. В. Мошкова, под редакцией А.-Э. Н. Тахиаоса, Фессалоники 1999, 315, № 791.

³⁰ Стари српски записи и натписи 1, изд. *Љ. Стојановић*, Београд 1902, № 764; *Соловјев*, Законодавство, 361, № 2; *П. Момировић*, Збирка српскословенских рукописа Музеја Срема у Сремској Митровици, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 10 (1981) 245–248; *Р. Станковић*, Водени знаци рукописних књига Музеја Срема у Сремској Митровици, Археографски прилози 24 (2002) 193 сл, № 198.

³¹ *В. Мошин*, Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља, Историјски записи 18 (1961) 702, № 68; *Р. Станковић*, Датирање и водени знаци рукописних књига манастира Никољца, Археографски прилози 16 (1994) 191, № 67.

³² *Д. Богдановић*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Београд 1982, № 1430.

стране, и Јањ и Кор, с друге, вишеструко се може потврдити. До ЈЗ састав и распоред им је готово идентичан, осим што у Јањ и Кор недостаје *Свѣтог Василија сказаније*. Сва три имају идентичан текст о канонику, укључујући и погрешно исписану реч *йовину*, а Јањ, попут Прз, задржава и упућивање на главу Х–17 ПС. Поређење варијанти текста ЈЗ према Прз са Јањ и Кор показује иста одступања од Агн, чак и исте грешке. На местима где је Прз у одступањима усамљен у односу на остале рукописе Душановог законодавства, остала два га прате.³³

Повезаност рукописа непотпуног и потпуног Душановог законодавства могуће је уочити и на широј основи. Једна од морфолошких разлика према којој се јасно раздвајају две основне скупине рукописа Душановог законодавства старије редакције јесте писање првог лица множине аориста плагола *изабраиш* у уводној реченици СС: *Си законик избрахом из великаго* итд. у Стд, Хил, Ход и Шиш. Иновирани облик *изабрасмо* у Прз, Бис и Агн.³⁴ Од рукописа непотпуног законодавства, првој групи припада Нпз, а другој Кор и Јањ.³⁵ Као што је већ напоменуто, два рукописа непотпуног Душановог законодавства – Беш и Кар – имају посебну варијанту СС, која се одликује измењеним почетком. Нема садржај нити наслов, већ уводну главу из ПС (*О вере љавославнеј изложеније и закон 7 сабор свейших и богоносних оѣац и свейших айосѣол*), која није ушла у избор СС. Након тога следи уобичајени текст СС.³⁶

Постојање рукописа тзв. непотпуног Душановог законодавства чини вероватном могућност да су СС и ЈЗ првобитно улазили у засебан зборник, а да је до спајања с ДЗ дошло приликом неке од доцнијих ревизија, најкасније почетком 15. века. Али имајући на уму да ниједан рукопис непотпуног Душановог законодавства није старији од 16. века, могућ је и обрнут поступак, да су та два текста издвојени из заједнице са ДЗ.

Средину у којој су употребљавани и сачувани рукописи потпуног и непотпуног Душановог законодавства откривају састави који су, свакако с разлогом, преписивани уз Душаново законодавство. То су углавном догматско-полемички састави, епитимијни номоканони, компилације и изводи из канонских правила и

³³ Одабрани примери: чл. 1: пригоненѣм *codd*] прогоненѣм *Прз, Јањ, Кор*; чл. 10: ползоу *codd*] полѣх *Прз, Јањ, Кор*; чл. 14: исполи *codd*] оу исполх *Прз, Јањ, Кор*; чл. 16: нѣкамо господињ *codd*] ипв. *Прз, Јањ, Кор*; чл. 29: ближикоу *codd*] прижикоу *Прз, Јањ, Кор* итд. (*Флорински*, Памятники, Приложения, 204–211; Јустинијанов закон, изд. *Марковић*, 54–57, 60; Јањ, fol. 69г, 69в–72г). Према варијантама саопштеним уз Флоринскога издање ЈЗ, види се да им је био близак и Вел. Занимљиво је да Јањ има на почетку СС квадратну заставицу, као и Прз, али је скромније изведена и небојена (*Богдановић*, Каталог. Палеографски албум, № 164).

³⁴ *Флорински*, Памятники, Приложения, 99; Законик цара Стефана Душана, књ. 1, Струшки и Атонски рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд 1975, 211; Законик цара Стефана Душана, књ. 2, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд 1981, 64, 105, 151, 223.

³⁵ *Флорински*, Каталог, 123; Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић*, LIV; Јањ, fol. 4г.

³⁶ Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић*, XLVII сл. И у грчкој и у српској ПС, у прегледу садржаја, после наслова *Сказаније главизни* долази *О православној вери*, па затим *Начело А састава* итд. Чланак о православној вери се заиста и налази у већини рукописа ПС, између садржаја и прве главе. У прегледу садржаја стандардне СС *Начело А састава* и *О православној вери* заменили су места па излази да је чланак о православној вери део А састава, а тако стоји и у његовом наслову на почетку текста, иако тај чланак није ушао у СС, већ само у редакцију коју представљају Беш и Кар (исто, 33, 48–51; *Флорински*, Памятники, Приложения, 95, 99).

требника. На пример, Ати има текстове *Поведаније вкрајце како и којего ради дела оилучише се ои нас Лайини и Свейаго Максима изложеније о вере вкрајце*, који се често налазе у допунским текстовима ПС, а овим редом срећемо их преписане, рецимо у УБ, Тор 28 и НБС 43.³⁷ Први од два текста преписан је и у Нпз и Јањ.³⁸ Бар, Ход и Шиш садрже *Правила свейих 7 сабора и Јована Посника*, епитимијни номоканон, познат и као Номоканон Јована Посника.³⁹ Састави *Сабранија ои различних йравил о жеже каја сгрешенија взбрајајуи биџи свейиџенику и Поученије ка духовном оцу и исйрављеније* преписани су у Кор, Нпз и Јањ.⁴⁰ Бар има чак 19 допунских текстова, додуше преписаних са другог предлошка, међу којима је неколико номоканунаца.⁴¹ Од свих рукописа Душановог законодавства старије редакције (потпуних и непотпуних), једино Стд, Бис и Рак не садрже допунске црквеноправне саставе.

Рукописно окружење у којем се преписивао ДЗ, бар према рукописима старије редакције који су доспели до нашег времена, упућује на коришћење у крилу Цркве и за њене потребе. О томе не сведочи само његов, да тако кажем, спољни омотач, променљивог обима и избора црквеноправних текстова, већ и најближи пратилац, СС. За њу се дуго неосновано веровало да је скраћена за потребе световних судова,⁴² али је Сергије Викторович Троицки убедљиво показао да преко две трећине прописа издвојених у СС спада у судску надлежност цркве.⁴³ Иако има доста разлога да верујемо да текст у сачуваним рукописима садржи знатан број одлика изгубљеног оригинала ДЗ, они изгледа представљају посебну варијанту сачињену за потребе црквених судова и свакодневну пастирску службу духовних лица. Рекао бих да међу њима не можемо тражити примерке Законика намењене царевим судијама и оне коришћене у световним установама. Од 15. до 18. века рукописна традиција Законика гранала се и богатила разноврсношћу и комбинацијама допунских црквеноправних текстова према индивидуалним потребама, као и изменама у садржају и структури текста. Српска црква је наставила да користи Законик као извор права и после нестанка самосталне државе, под османском влашћу, за питања у којима је задржала пуну или делимичну судску аутономију. То се, као што непосредно сведоче берати о постављењу српских архијереја, односило на брачно право, јурисдикцију у

³⁷ Законик цара Стефана Душана, књ. 1, 211; *Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Ј. Цернић*, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије 1, Београд 1986, 89; УБ, Тор 28, fol. 290v–293r.

³⁸ Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић, LV*; *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 129.

³⁹ *Б. Петровић Жељски*, Из старе српске књижевности, Сремски Карловци 1913, 48; Законик цара Стефана Душана, књ. 2, 152; Уп. *Д. Грбић, К. Шкорић, Р. Станковић*, Ћирилске рукописне књиге БМС 14, Номоканони епитимијни, Нови Сад 2009, 54–70, № 111.

⁴⁰ *Стојановић*, Каталог, 123; Матије Властара Синтагмат, изд. *Новаковић, LIV* сл; *Богдановић*, Каталог, нав. место.

⁴¹ *Д. Синдик*, Осврт на црквено-правне одредбе Барањског зборника, изд. *С. Ђирковић и К. Чавошки*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 199–204.

⁴² *Флорински*, Памятники, 437–447; *Соловјев*, Законодавство, 359–369.

⁴³ *С. Троицки*, Црквено-политичка идеологија, 192 сл. Заправо, тако замишљеној правној компилацији највише се приближила СС према Рак и Стд, у чији састав су ушли поглавито световни закони из избора СС.

духовним стварима, постављење клирика и њихову дисциплину, организацију епархија, право на коришћење црквене имовине, право на црквене дажбине, каритативну делатност итд.⁴⁴

Најзад, већина рукописа Душановог законодавства добила је називе по којима се данас препознају према манастирима у којима су пронађени или у чијем власништву су били извесно време – Студенички, Ходошки (налазио се, по свој прилици, и на Светој гори у 16. веку), Хиландарски, Бистрички, Шишатовачки, Раковачки, Бешеновски. Један од писара Стр био је дечански монах Данилац Левооки, а рукопис је пронађен или у Цркви Св. Ђорђа у Струги или у Манастиру Св. Богородице у Калишту недалеко од Струге. Агн је пронађен у Хиландару, камо је допео или из Манастира Св. Павла или из скита Св. Тројице. Бар се налазио почетком 17. века у румунском Манастиру Св. мученице Ирине, а Прз се генерацијама чувао у свештеничкој породици Поповић из села Дворана покрај Призрена. Јањ је преписао јеромонах Авксентије у Јањеву 1619/20. и завештао га Хиландару. Вел је нашао Јордан Константиновић у Ветерском манастиру код Велеса, Кор је нађен у Манастиру Св. Марка Коришког код Призрена. Нпз је припадао у 17. веку попу Велимиру *оји Покрвеника близ Новог Пазара*.⁴⁵

Млађа редакција Душановог законодавства, настала најраније у другој половини 17. века, учврстила је вековну повезаност СС и ЈЗ са ДЗ тако што су три текста преточена у два – Закон Константина Јустинијана и Закон маћедонског цара Стефана. Ова редакција, нарочито негована међу српском јерархијом у Хабзбуршкој монархији у 18. веку, није више служила само као црквено-правни приручник, већ је својом појавом и ауторитетом сведочила о сјајним традицијама средњовековне државе у складу с тежњама ка историзму међу ученим Србима барокног доба. Заправо, како се 18. век ближио крају, та њена нова улога преузимала је примат. Временска, просторна и културолошка дистанца условиле су промене у структури и језику, уношење дијалектизама и грешке и неразумевања у мери која изазива неверицу неупућених да су рукописи Законика из 18. века имали исто изходште као и они три столећа старији. Они су, заправо, у проучавању историје Законика далеко важнији као сведочанство о континуитету употребе у крилу Цркве но што могу бити од користи приликом настојања да се допре до текста најближег оригиналном.⁴⁶

На крају овог огледа намећу се два запажања или препоруке као најважнији. Једна је да се за правилну реконструкцију историје текста ДЗ и сачињавање рукописног стабла рукописи са Душановим законодавством морају посматрати у целини, узимајући у обзир сличности и одступања међу свим, уз ДЗ преписиваним текстовима, укључујући и рукописе непотпуног Душановог законодавства.

⁴⁴ Уп. В. Бошков, Д. Бојанић, Султанске повеље из манастира Хиландара. Регеста и коментар за период 1512–1601, Хиландарски зборник 8 (1991), 208–209 (берат панчевачког митрополита Андрије, Цариград, 3. април 1582); Ј. Чолић, Турски документи за историју Српске православне цркве. Фонд Глише Елезовића, Приштина 1996, 40–44 (берат пожаревачког митрополита Јоаникија, Једрене, 31. март 1675); 47–52 (обновљени берат српског патријарха Арсенија IV, Цариград, 2. октобар 1730); Н. С. Шулетић, Берат патријарха Калиника I, Зборник Матице српске за историју 83 (2011) 97–104 (Цариград, 17. март 1691).

⁴⁵ Душанов законик, изд. Бубало, 26–44; *исти*, Црква и Душанов законик, изд. Ђ. Бубало, Законик цара Стефана Душана, Манастир Хиландар; Православно удружење „Свети Сава“, Нови Сад 2012, 8 сл. Видети и напомене 25–32.

⁴⁶ Душанов законик, изд. Бубало, 44–63.

Друга је да се мора пажљиво преиспитати оправданост назива Душаново законодавство за троделни зборник СС, ЈЗ и ДЗ, односно да се мора приближити одговорима на питања како је изгледала првобитна редакција ДЗ, да ли је његов текст био самосталан, или је од почетка био здружен с другим законским зборницима.

Скраћенице

ДЗ	Душанов законик
ЈЗ	Јустинијанов закон
ПС	Пуна синтаagma Матије Властара
СС	Скраћена синтаagma Матије Властара (основна верзија)

Називи рукописних збирки

АХАЗУ	Архив Хрватске академије знаности и умјетности, Загреб
ГИМ	Государственный Исторический Музей, Москва
ДМ	Манастир Дечани
МСПЦ	Музеј Српске православне цркве, Београд
МЦУ	Музеј Срема (Музеј црквене уметности), Сремска Митровица
НБ	Стара Народна библиотека, Београд
НБС	Народна библиотека Србије, Београд
НМП	Библиотека Народног музеја у Прагу (Knihovny Národního muzea)
ПБ	Библиотека Српске патријаршије, Београд
РГБ	Российская Государственная Библиотека, Москва
УБ	Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд
ХМ	Манастир Хиландар
ЦМ	Цетињски манастир

Сигле рукописа Душановог законодавства старије редакције

Агн	Агонски рукопис, РГБ, Ф 87 (собр. Григоровича), № 28, М 1708
Бар	Барањски рукопис, УБ 39 (К. И. 16285)
Бис	Бистрички рукопис, ГИМ, Брс. № 151
Прз	Призренски рукопис, НБС 688
Рак	Раковачки рукопис, НМП, IX С 4 (Š 16)
Стд	Студенички рукопис, АХАЗУ, IV d 114
Стр	Струшки рукопис, РГБ, Ф 87 (собр. Григоровича), № 29, М 1732
Хил	Хиландарски рукопис, ХМ 300
Ход	Ходошки рукопис, НМП, IX F 10 (Š 14)
Шиш	Шишатовачки рукопис, НМП, IX F 21 (Š 15)

Сигле рукописа непотпуног Душановог законодавства

Беш	Бешеновски рукопис, МЦУ 198
Вел	Велески рукопис, НБ 39
Јањ	Јањевски рукопис, ХМ 301
Кар	Карловачки рукопис, ПБ 125
Кор	Коришки рукопис, НБ 310
Нпз	Новопазарски рукопис

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Бошков В., Бојанић Д.*, Султанске повеле из манастира Хиландара. Регеста и коментар за период 1512–1601, Хиландарски зборник 8 (1991) 167–213 [*Boškov V., D. Bojanić*, Sultanske povelje iz manastira Hilandara. Regesta i komentar za period 1512–1601, Hilandarski zbornik 8 (1991) 167–213].
- Чолић Љ.*, Турски документи за историју Српске православне цркве. Фонд Глише Елезовића, Приштина 1996 [*Čolić Lj.*, Turski dokumenti za istoriju Srpske pravoslavne crkve. Fond Gliše Elezovića, Priština 1996].
- Душанов законик, изд. *Б. Бубало*, Београд 2010 [Dušanov zakonik, izd. *B. Bubalo*, Beograd 2010].
- Флорински Т.*, Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербов и Греков, Киев 1888 [*Florinski T.*, Pamjatniki zakonodatel'noj dejatel'nosti Dušana Carja Serbov i Grekov, Kiev 1888].
- Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација, изд. *Б. Марковић*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XV, Београд 2007 [Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija, izd. *B. Marković*, Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava XV, Beograd 2007].
- Матије Властара Синтагма, изд. *С. Новаковић*, Београд 1907 [Matije Vlastara Sintagma, izd. *S. Novaković*, Beograd 1907].
- Мошин В.*, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom “Otečniku”, Starine JAZU 43 (1949) 7–93.
- Стари српски записи и натписи 1, изд. *Љ. Стојановић*, Београд 1902 [Stari srpski zapisi i natpisi 1, izd. *Lj. Stojanović*, Beograd 1902].
- Шулејић Н. С.*, Берат патријарха Калиника I, Зборник Матице српске за историју 83 (2011) 97–104 [*Šuletić N. S.*, Berat patrijarha Kalinika I, Zbornik Matice srpske za istoriju 83 (2011) 97–104].
- Троицки С.*, Допунски чланци Властарева синтагме, Посебна издања САНУ књ. CCLXVIII, Одељење друштвених наука књ. 21, Београд 1956 [*Troicki S.*, Dopunski članci Vlastareve sintagme, Posebna izdanja SANU knj. CCLXVIII, Odeljenje društvenih nauka knj. 21, Beograd 1956].
- Законик цара Стефана Душана, књ. 1, Струшки и Атонски рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд 1975 [Zakonik cara Stefana Dušana, knj. 1, Struški i Atonski rukopis, Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava 4, Beograd 1975].
- Законик цара Стефана Душана, књ. 2, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд 1981 [Zakonik cara Stefana Dušana, knj. 2, Studenički, Hilandarski, Hodoški i Bistrički rukopis, Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava 4, Beograd 1981].
- Законик цара Стефана Душана, књ. 3, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд 1997 [Zakonik cara Stefana Dušana, knj. 3, Baranjski, Prizrenski, Šišatovački, Rakovački, Ravanički i Sofijski rukopis, Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava 4, Beograd 1997].

Литература – Secondary Works

- Alexandrov V.*, The Syntagma of Matthew Blastares: The Destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14–17 Centuries, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, vol. 29, Frankfurt am Main, 2012.
- Богдановић Д.*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978 [*Bogdanović D.*, Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara, Beograd 1978].

- Богдановић Д.*, Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века), Београд 1982 [*Bogdanović D.*, Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka), Beograd 1982].
- Богдановић Д.*, Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије, изд. *Д. Богдановић*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ књ. X, Одељење језика и књижевности књ. 2, Београд 1981, 49–64 [*Bogdanović D.*, Tekstološko izučavanje pravnih spomenika srednjovekovne Srbije, изд. *D. Bogdanović*, Međunarodni naučni skup Tekstologija srednjovekovnih južnoslovenskih književnosti 14–16. novembra 1977, Naučni skupovi SANU knj. X, Odeljenje jezika i književnosti knj. 2, Beograd 1981, 49–64].
- Богдановић Д.*, *Љ. Штјављанин-Ђорђевић*, *Б. Јовановић-Ситићчевић*, *Љ. Васиљев*, *Л. Цернић*, *М. Гроздановић-Пајић*, Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, I, Београд 2011 [*Bogdanović D.*, *Lj. Štavljanin-Đorđević*, *B. Jovanović-Stipčević*, *Lj. Vasiljev*, *L. Cernić*, *M. Grozdanović-Pajić*, Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani, I, Beograd 2011].
- Цернић Л.*, О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа, изд. *Д. Богдановић*, Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности 14–16. новембра 1977, Научни скупови САНУ књ. X, Одељење језика и књижевности књ. 2, Београд 1981, 335–360 [*Cernić L.*, O atribuciji srednjovekovnih srpskih ćirilskih rukopisa, изд. *D. Bogdanović*, Međunarodni naučni skup Tekstologija srednjovekovnih južnoslovenskih književnosti 14–16. novembra 1977, Naučni skupovi SANU knj. X, Odeljenje jezika i književnosti knj. 2, Beograd 1981, 335–360].
- Ђирковић С.*, Старија и млађа редакција Душановог законика, изд. *С. Ђирковић* и *К. Чавошки*, Законик цара Стефана Душана. Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Научни скупови САНУ, књ. CVIII, Одељење друштвених наука књ. 24, Београд 2005, 91–96 [*Ćirković S.*, Starija i mlađa redakcija Dušanovog zakonika, изд. *S. Ćirković* i *K. Čavoški*, Zakonik cara Stefana Dušana. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 3. oktobra 2000, povodom 650 godina od proglašenja, Naučni skupovi SANU, knj. CVIII, Odeljenje društvenih nauka knj. 24, Beograd 2005, 91–96].
- Грбић Д.*, *К. Шкорић*, *Р. Стјанковић*, Ћирилске рукописне књиге БМС 14, Номоканони епитимјини, Нови Сад 2009 [*Grbić D.*, *K. Škorić*, *R. Stanković*, Ćirilske rukopisne knjige BMS 14, Nomokanoni eпитимјини, Novi Sad 2009].
- Minale V. M.*, Il *Syntagma Alphabeticum* di Matteo Blastares nella codificazione dello zar Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico, Atti Accademia Pontaniana N. S. 58 (2009) 53–66.
- Момировић П.*, Збирка српскословенских рукописа Музеја Срема у Сремској Митровици, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 10 (1981) 245–248 [*Momirović P.*, Zbirka srpskoslovenskih rukopisa Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine 10 (1981) 245–248].
- Момировић П.*, *Љ. Васиљев*, Ћирилске рукописне књиге Цетињског манастира: XIV–XVIII вијек, Цетиње 1991 [*Momirović P.*, *Lj. Vasiljev*, Ćirilske rukopisne knjige Cetinjskog manastira : XIV–XVIII vijek, Cetinje 1991].
- Мошин В.*, Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља, Историјски записи 18.4 (1961) 681–708 [*Mošin V.*, Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja, Istorijски zapisi 18.4 (1961) 681–708].
- Рапев Ј.*, La réception du Syntagma de Matthieu Blastarès en Serbie, Études balkaniques 10 (2003) 27–45.
- Петровић Жељски Б.*, Из старе српске књижевности, Сремски Карловци 1913 [*Petrović Željски B.*, Iz stare srpske književnosti, Sremски Karlovci 1913].
- Ранковић З.*, *В. Вукашиновић*, *Р. Стјанковић*, Инвентар рукописа Библиотеке Српске патријаршије, Београд 2012 [*Ranković Z.*, *V. Vukašinović*, *R. Stanković*, Inventar rukopisa Biblioteke Srpske patrijaršije, Beograd 2012].
- Синдик Д.*, Осврт на црквено-правне одредбе Барањског зборника, изд. *С. Ђирковић* и *К. Чавошки*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених

- наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 199–204 [*Sindik D.*, Osvrt na crkveno-pravne odredbe Baranjskog zbornika, izd. *S. Ćirković i K. Čavoški*, Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava XVI, Београд 2009, 199–204].
- Славјанские рукописи афонских обителѐй, составили *А. А. Турилов и Л. В. Мошкова*, под редакцией *А.-Э. Н. Тахиаоса*, Фессалоники 1999 [Slavjanske rukopisi afonskih obitelej, sastavili *A. A. Turilov i L. V. Moškova*, pod redakcijе *A.-Э. N. Tahiaosa*, Tessaloniki 1999].
- Соловјев А.*, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље 1928, Београд 1998² [*Solovjev A.*, Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka, Skoplje 1928, Београд 1998²].
- Соловјев А.*, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Одељење друштвених наука САНУ Извори српског права VI, Београд 1980 [*Solovjev A.*, Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine, Odeljenje društvenih nauka SANU, Izvori srpskog prava VI, Београд 1980].
- Сџанковић Р.*, Датирање и водени знаци рукописних књига манастира Никољца, Археографски прилози 16 (1994) 141–306 [*Stanković R.*, Datiranje i vodeni znaci rukopisnih knjiga manastira Nikoljca, Arheografski prilozi 16 (1994) 141–306].
- Сџанковић Р.*, Водени знаци рукописних књига Музеја Срема у Сремској Митровици, Археографски прилози 24 (2002) 189–254 [*Stanković R.*, Vodeni znaci rukopisnih knjiga Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici, Arheografski prilozi 24 (2002) 189–254].
- Сџанковић Р.*, Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века, Београд 2007 [*Stanković R.*, Vodeni znaci hilendarskih srpskih rukopisa XIV–XV veka, Београд 2007].
- Стојановић Л.*, Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903 [*Stojanović L.*, Katalog Narodne biblioteke u Beogradu. IV Rukopisi i stare štampane knjige, Београд 1903].
- Суботин-Голубовић Т.*, Српскословенски превод Синтагме Матије Властара, изд. *С. Турковић и К. Чавошки*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 9–20 [*Subotin-Golubović T.*, Srpskoslovenski prevod Sintagme Matije Vlastara, izd. *S. Ćirković i K. Čavoški*, Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava XVI, Београд 2009, 9–20].
- Штављанин-Ђорђевић Л., М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић*, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије 1, Београд 1986 [*Štavljanin-Đorđević L.J., M. Grozdanović-Pajić, L. Cernić*, Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije 1, Београд 1986].
- Троицки С.*, Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властарева синтагме, Глас САН 212 (1953) 155–203 [*Troicki S.*, Crkveno-politička ideologija Svetosavske krmčije i Vlastareve sintagme, Glas SAN 212 (1953) 155–203].
- Арх. Владимир*, Систематическое описание рукописей; Московской Синодальной (Патриаршей) библиотеки, часть первая, Рукописи греческия, Москва 1894 [*Arh. Vladimir*, Sistematičeskoe opisane rukopisej; Moskovskoj Sinodal'noj (Patriaršej) biblioteki, čast' pervaja, Rukopisi grečeskija, Moskva 1894].
- Законик цара Стефана Душана, уводна студија и превод Законика на савремени српски језик *Ђ. Бубало*, Манастир Хиландар; Православно удружење «Свети Сава», Нови Сад 2012 [Zakonik cara Stefana Dušana, uvodna studija i prevod Zakonika na savremeni srpski jezik *Đ. Bubalo*, Manastir Hilandar; Pravoslavno udruženje «Sveti Sava», Novi Sad 2012].

Dorđe Bubalo

(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)

A PROLUSION ON THE HISTORY OF THE TEXT OF DUŠAN'S *CODE*

Every attempt to reconstruct the history of the text of Dušan's *Code* must take into account that the changes in its composition and structure occurred as a consequence of conscious revisions with legal force. In other words, the *Code* evolved not only because – for instance – mistakes, omissions and contaminations occurred in the process of copying its text, but primarily because it was still a living document enforced in a social and politic environment very different from the one in which it was created. It is the identification and chronological placement of these alterations that offers a method for differentiating between the later layers and the original text. In extant manuscripts, Dušan's *Code* is always preceded by the *Abbreviated Syntagma* of Matthew Blastares and *Justinian's Code*. This tri-partite legal code is usually referred to as Dušan's legislation, although there is no evidence that the three texts were merged into a single collection during Dušan's lifetime or even that the first two were created in this period.

As the *Abbreviated Syntagma* was created by shortening and revising the Serbian translation of the Greek *Syntagma*, which was composed in Thessalonica by the monk Matthew Blastares in 1335, the chronology of the creation of the abbreviated version is directly tied to dating the translation of the *Syntagma* into Serbian. Considering the contents and the ideology of the *Syntagma*, it can hardly be believed that it was composed with Dušan's encouragement, while all of the five oldest copies of the translation date from the last quarter of the 14th century. In order to come closer to determining the time at which the *Syntagma* was translated into Serbian, we first need to identify and date the recension of the Greek *Syntagma*, which was used as the model for the translation. In order to ascertain the chronology of the *Abbreviated Syntagma* and of the creation of so-called Dušan's legislation, it is also necessary to identify the family of manuscripts of the Serbian *Syntagma* in which the one used as a model for the creation of the *Abbreviated Syntagma* originated. This has been confirmed by trial textological comparisons between the integral and the abbreviated versions of the Serbian *Syntagma*.

The fact that Dušan's *Code* reached us accompanied by the *Abbreviated Syntagma* and *Justinian's Code* obligates us to equally include these texts into textological comparisons aiming to establish the manuscript genealogy of the *Code*. The unavoidable changes in the copying chain must have left a mark on them as well. In this case too, trial textological comparisons once again prove the validity of such a view. The textological examination of Dušan's *Code* together with the accompanying texts requires us to include into this examination the manuscripts which contain separate copies of the *Abbreviated Syntagma* and *Justinian's Code* (or just the *Abbreviated Syntagma*) without Dušan's *Code*. We know of seven manuscripts belonging to so-called incomplete Dušan's legislation, all of which date from the 16th or 17th century; in addition to these, there is also a fragmentarily preserved copy of the *Abbreviated Syntagma*. Trial textological comparisons suggest the existence of strong ties between the manuscripts of Dušan's complete and incomplete legislation, but also give rise to the following

dilemma: did the *Abbreviated Syntagma* and *Justinian's Code* constitute a separate codex before they were attached to Dušan's *Code*, or was it quite the opposite – were they removed from the collection which they once formed together with Dušan's *Code*?

Beside the *Abbreviated Syntagma* and *Justinian's Code*, most manuscripts of Dušan's *Code* contain dogmatic and polemic compositions, penitential nomocanons, compilations and excerpts from canonic rulebooks and Euchologies. This occurrence suggests that the manuscripts which made their way to modern times together with Dušan's *Code* were once used in the ecclesiastical sphere and for church purposes. It appears that these manuscripts represent a special variant of the legal codex assembled to fulfill the needs of church courts and the priests' everyday pastoral services. Also, this hypothesis implies the need to reevaluate the aptness of the title Dušan's legislation for the tri-partite collection containing the *Abbreviated Syntagma*, *Justinian's Code*, and Dušan's *Code*. In other words, it is necessary to address the following questions: what did the original recension of Dušan's *Code* look like, that is, was it entirely independent or was it merged with other legal texts from the beginning.